

היקף הארץ המובטחת – שתי תפיסות שונות

משה ויינפלד

במקורות ההיסטוריים המסיחים לפי תומם, מצוינים גבולות היישוב הישראלי כנוסחה 'מדן ועד באר שבע'¹. אך במסורת החוקית-הכהונה שבתורה, וכן במקורות המתייחסים לתקופת ההתפשטות, אנו מוצאים גבולות החורגים מעבר לתחום היישוב הישראלי הזה, ולמעשה מצוינות שתי מערכות-גבול אידיאליות:

א. גבולות ארץ כנען, 'מלבוא חמת'² עד נחל מצרים³, שלפי תיאורם המדויק אינם כוללים את עבר-הירדן המזרחי שמדרום לכנרת⁴. בהקשר של תקופת ההתפשטות הלאומית הראשונה אנו מוצאים את ציוני הגבול הללו: 'יעש שלמה... את החג וכל ישראל עמו קהל גדול מלבוא חמת

1 שופטים כ א; שמואל א ג כ; שמואל ב ג י; יז יא; כד ב, טו; מלכים א, ה; עמוס ח יד. תחומי גבולות אלה משתקפים בספר ירמיה (מתקופת התפשטותה של יהודה בימי יאשיהו?) 'כי קול מגיד מדן (ד טו); 'מדן נשמע נחרת סוסיו מקול מצהלות אביריו רעשה כל הארץ' (ח טז). והשווה גם מלכים א, יב כט-ל (עגלי הזבח בדם ובבית-אל); בראשית יד יד ('ירדף עד דן'); דברים לד א: 'זיראהו ה' את כל הארץ... עד דן'. הנוסחה 'מדן ועד באר שבע' אינה מכוונת להקיף את כל אזורי הארץ, כי אם באה לציין את העיר הגדולה שבקצה הצפוני של הארץ ואת זו שבקצה הדרומי. כאשר יש צורך בסימון מדויק של השטחים המהווים את ארץ-ישראל על תושביה בתחום ש'מדן ועד באר שבע', מוצאים אנו פירוט טופוגרפי, כגון: 'מן ההר החלק העלה שעיר ועד כעל גד בבקעת הלבנון תחת הר חרמון' (יהושע יא יז. והשווה שם, יב ז). תחומים אלה מקיפים את היישוב הישראלי למן אזור 'המכתש הגדול' (ג'בל חלאק שמדרום-מזרח לוואדי חת'ירה). ראה: A. Musil, *Arabia Petrae*, II: 170 (EDOM, I, Vienna 1907, p. 158-152). נאמן, 'נחלות שבטי ישראל ממערב לירדן וגבול הארץ הנשארת', ארץ ישראל, טז (תשמ"ב), עמ' 158-152. בדרום ציוני גבולות אלה משקפים את התפרשות היישוב הישראלי בתקופת הפריחה של הממלכה המאוחדת. עיין: ז' קלאי, 'גבולות ארץ כנען וארץ ישראל במקרא – דגמים טריטוריאליים בהיסטוריוגרפיה המקראית', ארץ ישראל, יב (תשל"ה), עמ' 27-34.

2 היא לכוה שליד מקורות הארנת (האורונטוס), מדרום לעיר קדש, שהיוותה מעין גבול טבעי באמצע הבקעה בין-ממלכת החתים למלכות מצרים. גם בתקופות מאוחרות יותר עבר כאן הגבול הדרומי של פחוות חמת (וראה: יחזקאל מז טו; מח א). וראה: י' אהרוני, ארץ ישראל בתקופת המקרא: גיאוגרפיה היסטורית (מהדורה מתוקנת בעריכת י' אפעל), ירושלים תשמ"ז, עמ' 55-56.

3 בדרך-כלל הוא מזוהה עם ואדי אל-ערש, אך לאחרונה הציע נדב נאמן לזהותו כנחל הכשור מדרום לעזה. ראה: נ' נאמן, 'נחל מצרים ומדיניות האשורית באיזור הגבול עם מצרים', שנתון למקרא ולחקר המזרח הקדום, ג (תשל"ה), עמ' 138-158. סימוכין לראייה זו של אזור עזה כגבול, אנו מוצאים בבראשית יט: 'זיהי גבול הכנעני מצידן... עד עזה'. וכן ביהושע י מא: 'מקדש ברנע ועד עזה' ובמלכים א, ה ד: 'כי הוא רדה בכל עבר הנהר מתפסח ועד עזה'. אך עם זאת, אין ספק, שהיו קיימים יישובים קטנים במדבר שמדרום ומדרום-מערב לעזה (מדבר-סיני), ועל-כן מצאנו אצל ההיסטוריוגרפים הישראלים והאשורים גבולות הכוללים גם את השטחים שמדרום לעזה. במקרים כאלו שימשו כציוני-גבול תוואים טבעיים: נחל ארון כוואדי אל-ערש, או 'השיתור', שהוא הזרוע המזרחית של הנילוס (יהושע יג י; דברי הימים א, יג ה). המצרים עצמם לא ראו את מדבר-סיני כשייך לארץ מצרים, כפי שגורס נ' נאמן ('שיחור מצרים ושור אשר על פני מצרים', עיונים במקרא: ספר זכרון ל"מ גרינץ, תל-אביב תשמ"ב, עמ' 205-206), ועל-כן יכלו הישראלים לראות בתחומים מן המדבר, שהיו מיושבים על-ידיהם, חלק מארצם.

4 ראה: במדבר לד יא-יב: 'ירד הגבל ומחה על כתף ים כנרת קדמה. וירד הגבול הירדנה והיו תוצאותיו ים המלח'. הפסוקים יג-טו בפרק זה שייכים למסגרת המאוחרת, המנסה להכליל את עבר-הירדן המזרחי בתחומי הארץ

עד נחל מצרים⁵; וכיוצא בזה בתקופת ההתפשטות שבימי ירבעם השני (789-750 לפני הספירה): הוא השיב את גבול ישראל מלבוא חמת עד ים הערבה⁶; וכן 'ולחצו אתכם מלבוא חמת עד נחל הערבה'⁷. בהתאם לגבולות אלו נקבע שטח 'הארץ הנשארת'⁸, שלא נכבשה בידי יהושע: כל הארץ ש'מבעל גד תחת הר חרמון עד לבוא חמת'⁹, כלומר השטח שמצפון למעיינות הירדן ועד לבוא חמת, וכן שטח ארץ פלשת.¹⁰ מערך גבולות זה כולל שטחים שיושבו בימי דוד על-ידי ישראלים, בייחוד בסביבות צור וצידון.¹¹

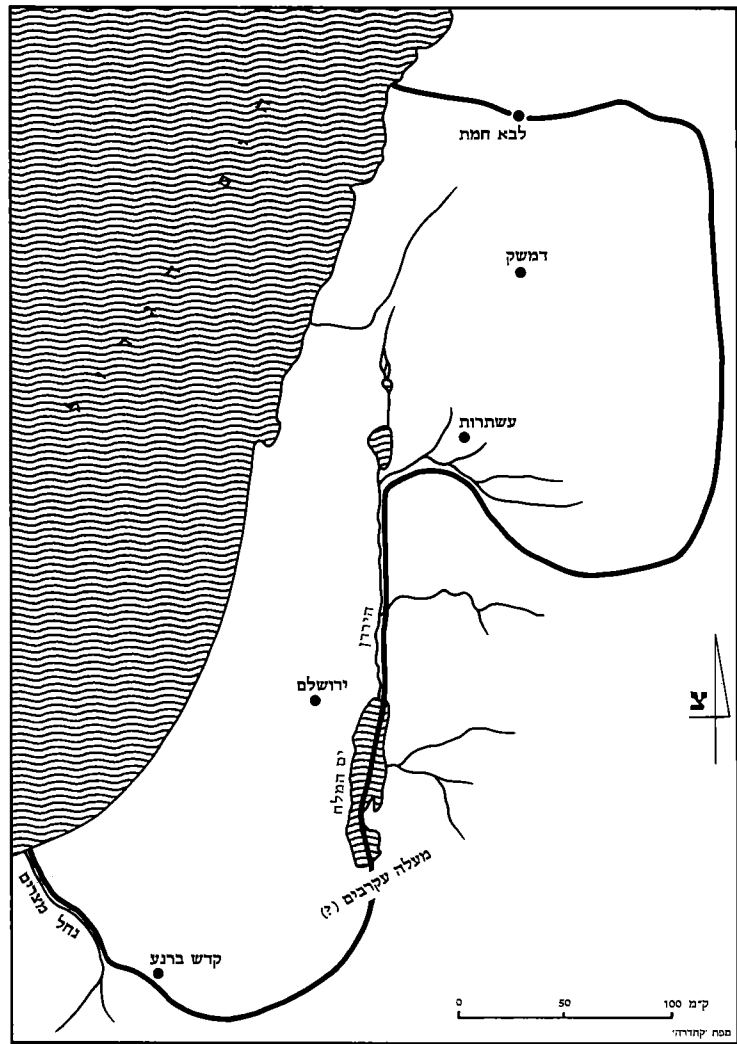
ב. הגבולות מנהר פרת ועד נהר מצרים,¹² או 'ממדבר עד הנהר',¹³ הכוללים את עבר-הירדן המזרחי וכל ארץ סוריה והלבנון.

א. 'מלבוא חמת עד נחל מצרים'

הגבולות במערך הראשון, שלפיהם אין עבר-הירדן שמדרום לכנרת נכלל במסגרת הארץ המובטחת, חופפים את אזורי הפרובינציה המצרית בארץ-ישראל בתקופה שלפני הכיבוש הישראלי, כפי שהראה בנימין מזר.¹⁴ תפיסה זו תואמת את ההשקפה המקובלת ברוב חלקי המקרא, שחציית הירדן מציינת את ראשית כיבושה של ארץ כנען, והיא המחייבת לגבי שמירת מצוות התלויות בארץ.¹⁵ הגשמת ההבטחה לאבות באה עם מעבר הירדן, ומכאן המחזות המאורע וטקס הייסוד בגלגל,¹⁶ כפי שהם באים לידי ביטוי בתחילת סיפורי הכיבוש ביהושע ג-ד. יש להוסיף, כי המן שאכלו בני ישראל במדבר, פסק עם מעבר בני ישראל את הירדן.¹⁷ גם מילת בני

המובטחת בניגוד ללד ב, שלפיו 'ארץ כנען לגבולותיה', המיועדת לבני ישראל, אינה כוללת את עבר-הירדן המזרחי. ואכן יחזקאל בחזונו (מו יג ואילך) משתמש בניב זהה לזה שבמדבר לד ב — 'נפל הארץ בנהלה' — בדברו על הנחלת עבר-הירדן המערבי לכל שנים-עשר שבטי ישראל. לאיחור קטע המסגרת הנידון במדבר לד ראה: A.G. Auld, *Joshua, Moses and the Land*, Edinburgh 1980, pp. 75-78. והשווה: יחזקאל מז יג-מח, כט. על-פי טקסט זה; שוכנים כל השבטים ממערב לירדן, ובהם גם ראובן וגד, שלפי מקורות התורה ישבו בעבר-הירדן המזרחי (במדבר לב; לד יד-טו).

- 5 מלכים א, ח סה. 8 יהושע יג ב.
- 6 מלכים ב, ד כה. 9 יהושע יג ה; שופטים ג ג.
- 7 עמוס ו יד. 10 יהושע יג ב-ג; שופטים ג ג.
- 11 יהושע יט כח-ל. והשווה: שמואל ב, כד ו-ז. אזור זה שייך, לדעת ז' קלאי, לארץ הנשארת, הנחלקת בין השבטים בניגוד לאזורים אחרים בלבנון שבארץ הנשארת, שלא נחלקו כלל לשבטים. ראה קלאי (לעיל), הערה 1). לדעת נ' נאמן (לעיל, הערה 1), לא ישבו ישראלים בצור ובצידון, ושתי ערים אלו לא נחלקו בין השבטים. בראשית טו יט.
- 12 שמות כג לא; והשווה דברים א ז; יא כד; יהושע א ד.
- 13 ב' מזר, 'לבוא חמת' — גבולה הצפוני של ארץ כנען, ידיעות, יב (תש"ו), עמ' 91-102 (וראה לאחרונה: הנ"ל, ערים וגלילות בארץ ישראל, ירושלים תשל"ו, עמ' 167-181), ואחריו, R. de Vaux, *'Le Pays de Canaan'*, *Journal of the American Oriental Society* [=JAOS], 88 (1968), pp. 23-29. הפרובינציה 'כנען' היה מקובל מאות שנים רבות לפני כניסת בני ישראל לארץ כנען, והוא אינו משקף דווקא את תחומי כנען בשלהי תקופת השלטון המצרי, כפי שטוען מזר. וראה נ' נאמן, 'שיחור מצרים' (לעיל, הערה 3), עמ' 207.
- 15 ראה, למשל, לגבי מצוות ההורשה במדבר לג נא-נב: 'כי אתם עברים את הירדן אל ארץ כנען והורשתם' וגו'; ולגבי מצוות ערי-מקלט במדבר לה י: 'כי אתם עברים את הירדן ארצה כנען, והקריחם לכם ערים' וגו'. ראה מאמרי, 'מסורת ההתנחלות של שבטי ישראל בכנען' — הדגם ואופיו, קתדרה, 44 (תמו תשמ"ז), עמ' 13-12.
- 17 יהושע ה יב. והשווה: שמות טז לה.

גבולות ארץ כנען,
לפי במדבר לד'

5 ישראל בהגיעם לארץ כנען, זמן קצר לפני שחגגו את חג הפסח הראשון בארץ, לא יכלה להתבצע אלא אחרי עברם את הירדן אל הגלגל שממערב לו.¹⁸ האבנים שנצטוו בני-ישראל להקים בהר-עיבל, והטקס שנלווה למעשה זה, לא יכלו אף הם להתקיים אלא אחרי מעבר הירדן: 'והיה ביום אשר תעברו את הירדן... והקמת לך אבנים גדלות... למען אשר תבא אל הארץ אשר ה' אלהיך נתן לך'.¹⁹

18 יהושע ה ב-יא.

19 דברים כז ב-ג. בקשר למשמעותו של טקס זה ראה מאמרי (לעיל, הערה 16), עמ' 11-12.

זאת ועוד, המלאך שאמור היה להביא את בני ישראל אל הארץ ולגרש את הכנעני, האמורי, החתי, הפריזי, החוי והיבוסים מלפניהם,²⁰ מופיע רק אחרי שיהושע הגיע לגלגל ולפני כיבוש יריחו. מלאך זה, שהוא שר־צבא ה', מתגלה ליהושע באמרו: 'עתה באתי',²¹ שפירושו: עתה משהגעת, בא זמנו של כיבוש ארץ כנען. זהו אותו מלאך העולה אחר־כך מן הגלגל אל הבכים ומוכיח את ישראל על שלא הרסו את מזבחות הכנענים.²²

ברור אפוא, שהגשמת ההבטחה של ארץ כנען לבני ישראל לא התחילה לפני שהגיעו ישראל לגלגל. שטח עבר־הירדן לא היה כלול מלכתחילה בגבולות ההבטחה, והוא נכבש למעשה אך במקרה: מכיוון שסיחון מלך האמורי לא נתן לבני ישראל לעבור דרך ארצו אל ארץ כנען, נאלצו להילחם בו, ובדרך זו נכבשה ארצו ועברה לידי ישראל. אשר לארצו של עוג מלך הבשן,²³ מסתבר שהקטע כלול הוא תוספת,²⁴ שהוכנסה לספר במדבר בהשפעת דברים ג א-ג.²⁵ המקורות שבכיבוש עבר־הירדן מסתברת בכירור מן האמור בכמדבר לב: הראובני והגדי מבקשים להתיישב בעבר־הירדן, ובקשה זו היא בבחינת הפתעה למשה: היא נחשבת בעיניו לחטא השקול כנגד חטא המרגלים.²⁶

למעשה כל המסורת על ההתיישבות בעבר־הירדן בכמדבר לב נושאת אופי אפולוגטי.²⁷ היא באה להצדיק את ההתיישבות השבטים בעבר־הירדן המזרחי, במגמה להוכיח שבני גד וראובן אמנם נלחמו יחד עם שאר השבטים בעבר־הירדן המערבי, ולפיכך הורשו להתיישב בעבר־הירדן המזרחי. רק לאחר שהתחייבו לצאת למלחמה לפני ה' /²⁸ — כלומר, במקום שבו מצוי המשכן בעבר־הירדן המערבי — ניתנה להם הרשות לבנות את עריהם בגלעד ולהשאיר שם את משפחותיהם ואת עדריהם. האמת היא, שהגלעד יושב בעיקרו על־ידי מהגרים משבטי מנשה²⁹ (ראה להלן) ואפרים,³⁰ ובמדבר לב משמש מעין מתן לגיטימציה להתיישבות זו שמחוץ לגבולות

20 שמות כג כ; לב לד; לג ב. השווה: שמות יד יט; במדבר כ טז. המלאך בתפקידו הסטריולוגי הושמט כבונה מספר דברים. ראה לאחרונה מאמרי, 'The Emergence of the Deuteronomistic Movement: The Historical Antecedents', N. Lohfink (ed.) *Das Deuteronomium, Entstehung, Gestalt und Botschaft*, Leuven 1985, p. 84

21 יהושע ה יד.

22 שופטים ב א-ד.

23 במדבר כא לג-לה.

24 הבשן מצוי מעבר לאופקן של מסורות הכיבוש בכמדבר לב (אשר לפסוק מב, ראה להלן). זאת ועוד: הבשן כלול בתחומי הארץ המוכתרת לפי תרי הגבולות בכמדבר לד, ועל־כן כיבושו אינו יכול להיחשב ככיבוש מקרי, כפי שנתפס כיבושה של ארץ סיחון וראה: Z. Kallai, 'Conquest and Settlement of Trans-Jordan — A Historiographical Study', *ZDPV*, 99 (1983), pp. 110-118

25 ראה: A. Dillmann, *Numeri, Kurzgef. Exegetisches Handbuch*, Leipzig 1886, pp. 133-134; S.R. Driver, *Deuteronomy*, ICC, Edinburgh 1902, pp. 46-47. הניבים בקטע זה הם בעלי אופי משנה־תורני, במיוחד 'עד בלתי השאיר לו שריד', שהוא אופייני לתיאורים משנה־תורניים של הכיבוש. ראה בספרי, *Deuteronomy and the Deuteronomistic School*, Oxford 1972, p. 344

26 במדבר לב ז-טו.

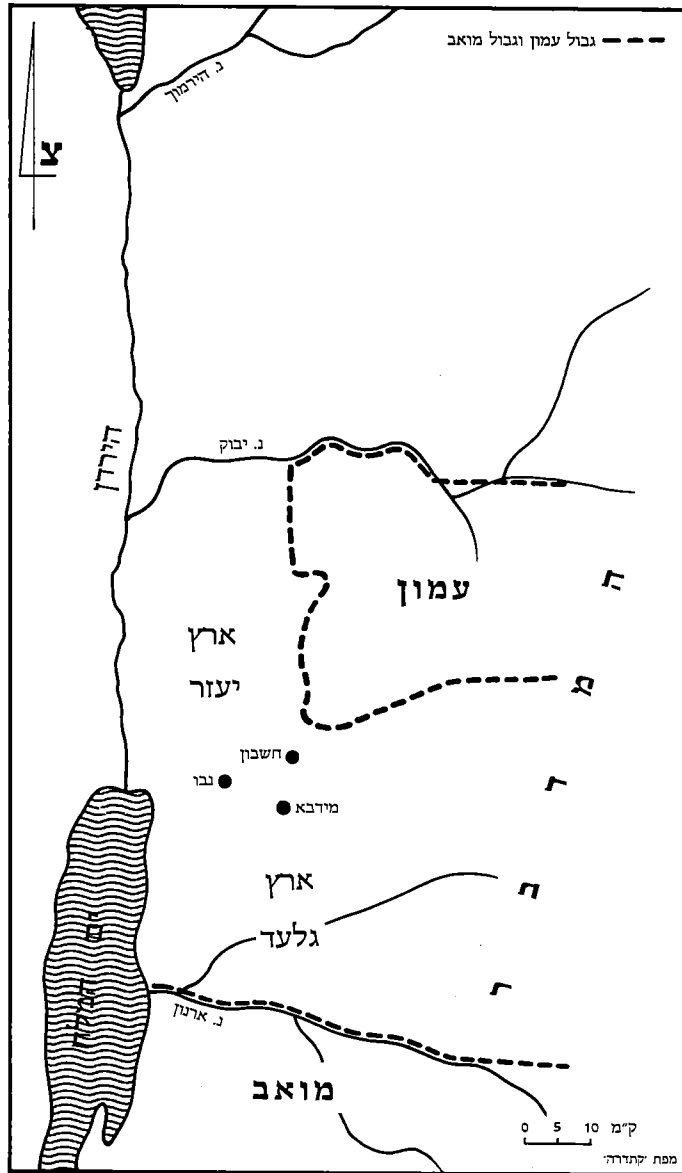
27 ראה לעניין זה: ש"א ליונשטם, 'מסורת סיפור התנחלותם של בני גד ובני ראובן', תרכ"ז, מב (תשל"ג), עמ' 26-12 (=ליקוטי תרכ"ז, א: מקראה בחקר המקרא, ירושלים תשל"ט, עמ' 178-192).

28 במדבר לב כ-כב.

29 במדבר לב לט-מב.

30 ראה שופטים יב ד ואילך; שמואל ב, יח ו: 'עז אפרים'.

היקף הארץ המובטחת

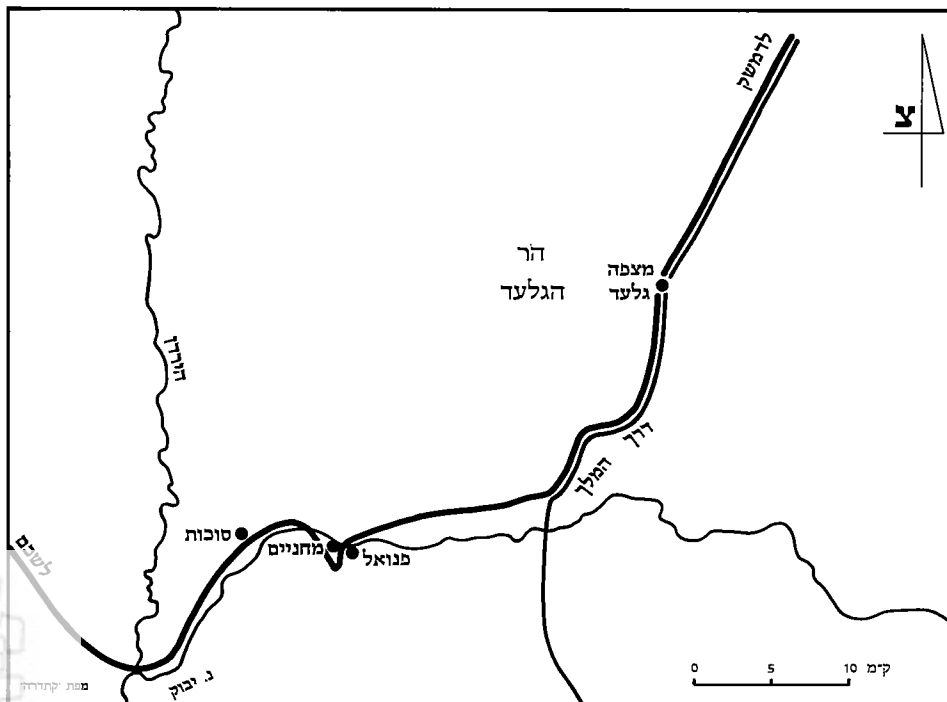
התנחלות בני ראובן וגד
בעבר-הירדן, לפי במדבר לב

הארץ המובטחת. אמנם אמת הדבר, שבני גד וראובן³¹ התיישבו בתקופה מוקדמת למדי בחלק הדרומי של עבר-הירדן, אך ההתיישבות הראשית בגלעד, שהוא עיקר ומרכז בעבר-הירדן, נעשתה לאחר כיבוש עבר-הירדן המערבי והיתה בחינת יישוב חדש (קלוניה)³² של ארץ-האם במערב. האב-המייסד (οἰκιστής)³³ של היישוב בגלעד, שבמובנו הרחב כלל את כל השטח שברשות

7 31 הראובנים היו שבת נודד, כפי שאנו למדים מדברי הימים א, ה ט-י: 'למזרח ישב עד לבוא מדברה... וישבו באהליהם על פני כל מזרח לגלעד'. הם שמרו על מוסד ה'נשיא' עד לימי גלותם, בימי תגלת פלאסר השלישי (דברי הימים א, ה 1).

32 על היחס בין גד לגלעד והתיישבותו של גד בעבר-הירדן ודין ב'ארץ גד וגלעד' בשמואל א, יג ז עיין: M. Noth, 'Gilead und Gad', ZDPV, 75 (1959), pp. 14-73

33 לעניין השוואת תהליכי התנחלות ישראלים לאלו של היוונים ראה מאמרי (לעיל, הערה 16), עמ' 3-18.

הר-גלעד
ומסעי יעקב בעבר-הירדן,
לפי בראשית לא

השבטים היושבים בעבר-הירדן,³⁴ היה מכיר בן מנשה.³⁵ כשירת דבורה מופיע מכיר באזור שבין אפרים-בנימין בדרום וזבולון-יששכר ונפתלי בצפון.³⁶ אזור זה חופף את שטחו של שבט מנשה בעבר-הירדן המערבי. מסתבר, שמכיר נדד לעבר-הירדן המזרחי לא הרבה לפני אמצע המאה הי"ב לפני-הספירה (תקופת דבורה).³⁷ אמנם גלעדים שכנו בעבר-הירדן,³⁸ בשעה שמכיר היה מצוי עדיין מעברו המערבי של הירדן,³⁹ אך הם נעשו לחלק מן הפדרציה של שנים-עשר השבטים רק לאחר שקשרו עצמם עם מכיר-מנשה. המסורת על ישיבתו של שבט גד בגלעד טרם היתה מגובשת בתקופה זו; שאם לא כן, היינו מצפים למצוא לצד ראובן⁴⁰ לא את גלעד,⁴¹ אלא את גד. יש לשים

34 דברים לד א; יהושע כב ט, טו; מלכים ב, י לג. לדין בגלעד על כל היבטיו ראה: N. Ottosson, *Gilead, Tradition and History*, Lund 1969

35 במדבר כו כט; לו א; לו א; יהושע יז א, ועוד.
36 שופטים ה יד.

37 לפי דעתו של י" אהרונ'י, 'היה מכיר המשפחה החזקה ביותר בצפון הר אפרים ורק עם הגירת רובה של המשפחה לעבר הירדן עלה שמו של מנשה לראשות השבט המערבי. מכיר הפך לאבי גלעד ובהיותו המשפחה החזקה ביותר יוחסו אליו במשך הזמן שאר המשפחות ובתי אב של הגלעד' ('ההיאחזות וההתנחלות', ההיסטוריה של עם ישראל, ב: האבות והשופטים, תל-אביב תשכ"ז, עמ' 216).

38 שופטים ה יז.
39 שופטים ה יז.

40 שופטים ה טו-טז.
41 פסוק יז.

לב לכך, שכל הקבוצות האתניות בשירת דבורה מכונות בשמות השבטים — אפרים, זבולון, יששכר, דן, נפתלי ואשר — ורק גלעד הוא יוצא־דופן.

מצב זה משתקף בסיפורו של יפתח,⁴² שם משמש 'הגלעד' כשם ארץ־מוצא וכינוי לאנשים (יפתח הגלעדי) ולאזורים.⁴³ יש לציין, כי אפשר שמוצאם של חלק מבני שבט ראובן היה אף הוא בעבר־הירדן המערבי; לכן מצויים שמות של בני שבט ראובן, כמו כרמי, חצרון ובלע, ברשימות היוחסין של יהודה ובנימין;⁴⁴ ואילו 'אבן בהן בן ראובן' מצויה לא בשטחו של שבט ראובן, כפי שאפשר היה להניח, אלא דווקא בשטחו של יהודה.⁴⁵ על־כל־פנים, קיימות עדויות רבות לכך, שעבר־הירדן המזרחי יושב במהגרים מעבר־הירדן המערבי.⁴⁶ לא רק מכיר משבט מנשה היגר מעברו המערבי של הירדן לעברו המזרחי, אפילו בני שבט אפרים ייסדו להם מושבות שם.⁴⁷ יתר־על־כן, ברשימות הקדומות⁴⁸ של כינון יישובים בעבר־הירדן על־ידי בני ישראל קיימת טיפולוגיה מובהקת של קולוניאציה, כפי שהיא מוכרת לנו מן המסורות היווניות:⁴⁹ א. יציאה = 'הלך'; ב. כיבוש השטח = 'לכד את'; ג. בניית יישוב = 'בנה עיר'; ד. קריאת שם המקום על שם הכובש או המיישב: 'זילכו בני מכיר... גלעדה וילכדה';⁵⁰ 'זיאיר בן מנשה הלך וילכד... ויקרא אתהן חות יאיר';⁵¹ 'ונבח הלך וילכד את קנת ואת בנתיה ויקרא לה נבח בשמו';⁵² 'זיבנו בני גד... ובני ראובן בנו... ויקראו בשמת'.⁵³ לשון התיאור כאן דומה מאוד לזו הנקוטה בתיאור התיישבותו של שבט דן בצפון.⁵⁴

ההתנחלות בעבר־הירדן המזרחי נחשבה אפוא משנית, ולפיכך לא הופלו בה הנחלות בגורל לפני ה' בשילה, כפי שנעשה בנחלות שבעבר־הירדן המערבי.⁵⁵ ואכן, עבר־הירדן המזרחי נחשב במקורות הקדומים כ'ארץ טמאה',⁵⁶ שאינה כלולה בנחלת ה'. גם חז"ל ראו ככיבוש עבר־הירדן מעשה שלא קיבל מלכתחילה את אישורו של ה'. על הכתוב 'ולקחת מראשית כל פרי האדמה אשר תביא מארצך אשר ה' אלהיך נתן לך',⁵⁷ אומר ר' שמעון: 'פרט לעבר הירדן שנטלתו בעצמך'.⁵⁸ שלילת המעמד הלאומי־הדתי של עבר־הירדן באה לידי ביטוי ביהושע כב, פרשה שהיא מיסודו של המקור הכהוני, בעל תורת־כוהנים, המתווה את גבולות הארץ ללא עבר־הירדן.⁵⁹ לפי המסופר ביהושע כב יא-יב, נדהמו שבטי ישראל, הצמודים למשכן שילה שבהר אפרים, למראה

42 שופטים יא.

43 מצפה גלעד, בניגוד ליהושע יג כו, שם מיוחס השם 'מצפה' לשבט גד.

44 השווה: בראשית מו ט; במדבר כו ה-ו עם יהושע ז א, יח; במדבר כו ו עם כו כא; דברי הימים א, ה ח עם דברי הימים א, ח א; במדבר כו לה.

45 יהושע טו ו; יח יז.

46 על המסורות השונות ביחס לראובן, גלעד־גד ומנשה־מכיר ראה: R. de Vaux, *The Early History of Israel*, London, 1978, pp. 551 ff.

47 ראה: שופטים יב ד ואילך.

48 על קדמתן של רשימות אלה ודמיוןן לרשימות בשופטים א ראה: G.B. Gray, *Numbers, ICC*, Edinburgh: 1903, pp. 439 ff. השווה במיוחד: שופטים א כו: 'זילך האיש... ויבן עיר... ויקרא שמה'.

49 ראה מאמרי (לעיל, הערה 16), עמ' 10.

50 במדבר לב לט.

51 שם, שם מא.

52 שם, שם מב.

53 שם, שם לד-לח.

54 ראה מאמרי (לעיל, הערה 16), עמ' 10.

המזבח המוקם על גלילות הירדן,⁶⁰ וגינו את הקמתו כמעל ומרד, ואף הזמינו את השבטים מעבר-הירדן לנטוש את נחלתם 'הטמאה' ולעבור ולהיאחו 'בארץ אחוזת ה', אשר שם שוכן משכן ה' (בשילה).⁶¹

כוהני שילה, שבחוגיהם התגבשה תורת הכהנים הישראלית,⁶² תפסו את תחומי ארץ כנען בהתאם למה שהיה מקובל כ'ארץ כנען' אצל השלטון המצרי ערב הכיבוש הישראלי; כלומר, ארץ כנען שניתנה לישראל, מקיפה אותם תחומים שהיו נתונים קודם-לכן לשלטון הכנענים בחסותה של מצרים, וכשם שאלהים הוציא את בני ישראל ממצרים, כך הפקיע את ארץ כנען מיד מצרים ונתנה לישראל.⁶³ לפיכך חופפת 'ארץ כנען לגבולותיה' במדבר לד את גבולות ארץ כנען כפי שהיתה בימי השלטון המצרי. דעה זו, שנקלטה בקרב שבטי ישראל, לא נשתנתה גם לאחר שהתיישבו שניים וחצי השבטים בעבר-הירדן. כוהני שילה, שראו בארץ כנען ללא עבר-הירדן את הנחלה שהופלה בגורל לפני ה' בשילה,⁶⁴ לא היו מוכנים לפשרות בעניין זה, בניגוד להשקפות אחרות, עממיות יותר, שראו בעבר-הירדן חלק בלתי-נפרד מנחלת ישראל המקורית. כך, בניגוד למסורת הרואה בפנואל את מקום ההתגלות של אלוהי ישראל ליעקב והסבת שמו לישראל,⁶⁵ מספרת המסורת הכוהנית, שההתגלות ליעקב וכן הסבת שמו לישראל התרחשו בבית-אל שבעבר-הירדן המערבי,⁶⁶ ולא בפנואל.⁶⁷

ב. 'מנהר מצרים ועד נהר פרת'

לאחר כיבושי דוד הנרחבים בעבר-הירדן ועליית הכהונה לבית צדוק, שלא היתה כפופה עוד למסורת שילה שהתגבשה בבית עלי,⁶⁸ השתנתה ההשקפה על גבולות הארץ המוכתרת. הגלעד ועמק-סוכות שבעבר-הירדן הוכרו כשייכים לנחלת ה', כפי שאנו למדים ממזמור המיוחס לדוד

60 לדעת ב' מזר, במאמרו *Biblical Archeology Today: The Historical Aspect* *Biblical Archeology Today, Proceedings of the International Congress of Biblical Archeology, Jerusalem, April 1984, Jerusalem 1985, p. 17*. מדובר במזבח שהקימו שבטי עבר-הירדן באדם העיר (תל א-דאמיה) שעל מעברות הירדן; והשווה 'אהל שכן באדם' בתהלים עח ט, וראה מאמרי (לעיל, הערה 16), עמ' 16.

61 ראה פסוקים טז-יט. הכתוב בתהלים עח ט שהבאנו בהערה הקודמת, אומר: 'ויטש משכן שלו אהל שכן באדם'; ואם כן רצונו לומר, ששני המרכזים שבצפון, זה שממזרח לירדן, באדם העיר, וזה שממערב לירדן, בשילה, שניהם ניטשו על-ידי האל.

62 ראה: מ' הרן, 'שילה וירושלים', תרכ"ב, לא (תשכ"ב), עמ' 217-325.

63 נראה לי, שהשקפה זו גלומה בנוסחה שבויקרא כה לח: 'אני ה' אלהיכם אשר הוצאתי אתכם מארץ מצרים לתת לכם את ארץ כנען'.

64 יהושע יח ח. על חשיבותה וראשוניותה של מסורת שילה בחלוקת הארץ לשבטים ראה מאמרי (לעיל, הערה 16), עמ' 3-20.

65 בראשית לב כה-לג.

66 בראשית לה א-טו.

67 ראה מאמרי (לעיל, הערה 16), עמ' 16-17.

68 נראה לי, שהמתח בין כוהני ירושלים לבית צדוק לבין כוהני שילה לבית עלי נשתמר בסיפור שבשמואל ב, טו כג ואילך. שם מסופר, כי בזמן יציאתו של דוד מירושלים נשאו צדוק והלוויים את ארון האלהים מהעיר, ואז מופיע הכיטוי 'יעל אביתר' (פסוק כד), שיש לפרשו כמשמעות של 'אביתר עזב את המקום' (השווה 'עלה' במובן 'עזב את המקום' בבראשית יז כב; במדבר טז כד, כז; בירמיהו לד נא. וראה גם פירושיהם של פרשני ימי הביניים וכן מדרשי חז"ל לעניין זה: 'אביתר נסתלק מן הכהונה', סדר עולם רבה, יד [מהדורת ב' רטנר, עמ' ל-לא]. לאור הנחתנו על מעמדו של עבר-הירדן בעיני כוהני בית עלי בשילה, מסתבר שאביתר שמצאצאי בית עלי התנגד למעבר הארון עם המלך לעבר-הירדן, ולפיכך ציווה המלך להשיב את הארון העיר (פסוק כה). הימצאותו של הארון בעבר-הירדן במלחמה עם העמונים (שמואל ב, יא יא) נעשתה כנראה לא על דעת כוהני בית עלי.

לאחר נצחונותיו בארם נהרים וארם צובה: 69 'אלהים דבר בקדשו אעלזה' 70 אחלקה שכם ועמד סכות אמדד. לי גלעד ולי מנשה ואפרים. 71 הכתוב רוצה לומר, כי בחלוקת הארץ ('אחלקה... אמדד') על-פי דבר אלוהים (הנעשית בבית-אל ולא בשילה), שמור מקום שווה לשכם ולסכות, להרי-אפרים ולהרי-גלעד; כמלים אחרות: אין הבדל בין עבר-הירדן המזרחי לעבר-הירדן המערבי.

ההשקפה בדבר היות עבר-הירדן המזרחי כלול בתחומי הארץ המובטחת, טופחה בימי הממלכה המאוחדת והיא העומדת ביסוד דגם הגבולות האידיאלי, 'מנהר פרת עד נהר מצרים', שבבראשית טו יח. 72 נוסחה זו משוקעת בפרשת ברית בין הבתרים, שהתגבשה בימי דוד, 73 ועל-כן היא כוללת הבטחה, שלרעו של אברם תינתן ארצם של עשרת העממים. 74 מלבד אלו הידועים לנו מרשימות העממים בארץ כנען שבעבר-הירדן המערבי, מוצאים כאן גם את הקיני, הקנזי, הקדמוני והרפאים, עמים ששכנו בדרומה של ארץ-ישראל ובעבר-הירדן. 75

אותם גבולות משתקפים גם בשמות כג לא: 'רשתי את גבלך מים סוף ועד ים פלשתים וממדבר עד הנהר'. 'ים סוף' הוא הנקודה הדרומית של הארץ (מפרץ עקבה); 'ים פלשתים' (הים-התיכון) קשור לגבול המערבי והדרומי-מערבי; 'המדבר' הוא הגבול המזרחי והדרומי; ואילו 'הנהר', נהר-פרת, הוא הגבול הצפוני והצפוני-מזרחי. 76 היקף מירבי זה של גבולות הארץ נקוב גם בתיאור מלכות שלמה במלכים א, ה א: 'ושלמה היה מושל בכל הממלכות מן הנהר ארץ פלשתים ועד גבול מצרים', 77 והוא בא לידי ביטוי אף במזמורים בעלי אופי 'אימפריאלי', 78 כגון במזמור לשלמה: 'וירד מים עד ים ומנהר עד אפסי ארץ', 79 וכן בתהלים פט כו: 'ישמתי בים ידו ובנהרות ימינו'. 80

69 לדיון ברקעו של מזמור זה ראה: 'אהרוני, 'כיבושי דוד לפי תהלים ס וקח', המקרא ותולדות ישראל: מחקרים לזכרו של ' ליור, תל-אביב תשל"ב, עמ' 13-17.

70 כבר נ"ה טור-סיני הציע לקרוא כאן 'אעל לזה' (הלשון והספר, ב, תשי"ב, עמ' 431). אחריו הציע קריאה כזאת ו' וייסמן וביסס את הצעתו ('לפישרה של אעלזה', בית מקרא, לד [תמוז תשכ"ח]), עמ' 49-52 מבלי לדעת שטור-סיני הציע זאת לפניו.

71 תהלים ס ח-ט; קח ח-י. 72 בראשית טו יח.

73 ראה: ב' מזר, 'הרקע ההיסטורי של ספר בראשית', כנען וישראל: מחקרים היסטוריים, ירושלים תשל"ד, עמ' 133, וכן מאמרי, 'The Covenant of Grant in the Old Testament and in the Ancient Near East', *JAOs*, 90 (1970), pp. 199 ff.

74 בראשית טו יט-כא.

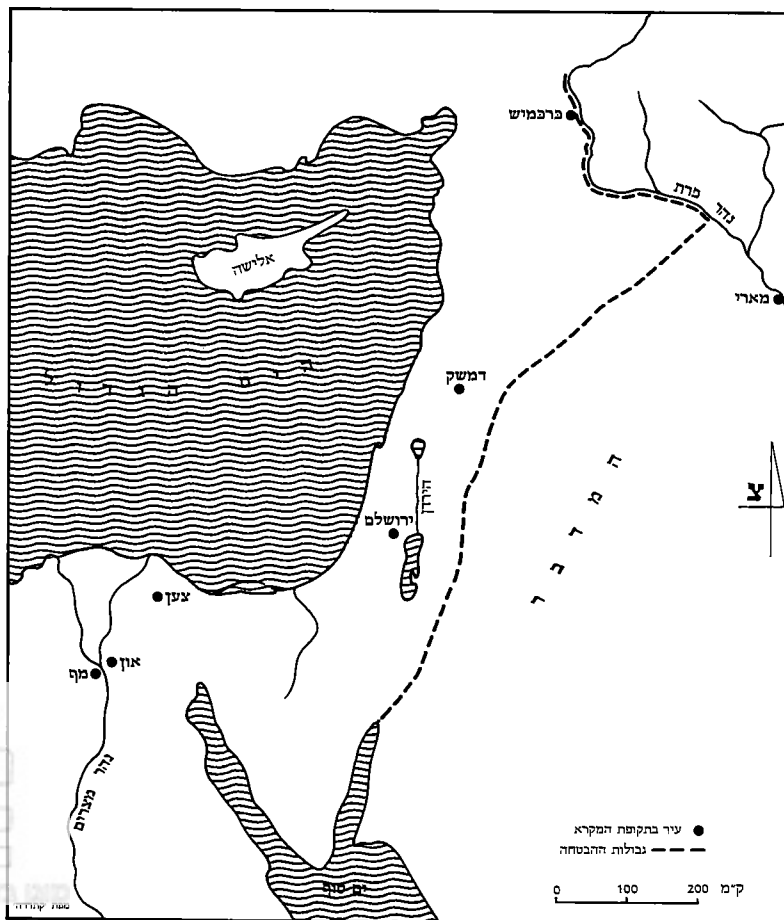
75 'הקדמוני' כולל כנראה את הנוודים שבספר המזרחי של ארץ-ישראל, בדומה ל'בני קדם' (שופטים ו ג; ז יב; ירמיהו מט כח-כט, לב; יחזקאל כה ד, ועוד). על הרפאים בעבר-הירדן המזרחי ראה: בראשית יד ה: 'הרפאים בעשתרות קרנים'; דברים ג יג: 'לכל הבשן הוא יקרא ארץ רפאים'. עמון נחשבה 'ארץ רפאים' (דברים כ כ-כא), וכיוצא בזה מואב: 'רפאים יחשבו אף הם' (דברים כ י-א).

76 ראה קלאי (לעיל, הערה 1), עמ' 29.

77 הכתוב המקביל שם (פסוק ד) 'כי הוא רדה בכל עבר הנהר מתפסח עד עזה בכל מלכי עבר הנהר', הוא משל העורך; שכן 'עבר הנהר' כמצייץ את סוריה וארץ-ישראל אינו ידוע לנו מלפני ימי אסרחדון, במאה השביעית לפני הספירה, ואילו העיר תפסח שעל הפרת (Tapsakos) אינה ידועה לנו מלפני התקופה הפרסית. ראה: 'עבר הנהר', אנציקלופדיה מקראית, ו, טורים 43-48; 'תפסח', שם, ח, טורים 922-923.

78 אשר לאימפריה הישראלית בימי דוד ושלמה ראה: א' מלמט, 'ממלכת דוד ושלמה ויחסיה עם מצרים – מעצמה בתהוותה', ישראל בתקופת המקרא, ירושלים תשמ"ג, עמ' 167-194. ולענין הגדרת הגבולות האימפריאליים, ראה מאמרי, 'Zion and Jerusalem as Religious and Political Capital: Ideology and Utopia', R.E. Friedman (ed.), *The Poet and the Historian: Essays in Literary and Historical Biblical Criticism* (Harvard Semitic Studies, 26), Chico California 1983, pp. 97-99.

79 תהלים עב ח. 80 השווה: תהלים פ יא.

משה ויינפלד

מפת גבולות ההבטחה
בברית בין הבתרים,
לפי בראשית טו

אין הצדקה לראות בגבולות אלה השלכה מימי האימפריה האשורית, כפי שטוענים חוקרים אחדים; ⁸¹ שכן גבולות אלה מופיעים במקורות מסוגים שונים, כגון בסיפורי האבות, ⁸² באפילוג של חוקת ספר הברית, ⁸³ במזמורים אחדים ⁸⁴ וכן בנבואות שונות. ⁸⁵ ואין מקום להניח, שכל אלה אינם קודמים לתקופה האשורית. כמו־כן תואמים גבולות אלה כתובים קדומים אחרים המדברים על הכנעת עמים ולאומים באזורי סוריה וארץ־ישראל: 'יעבדוך עמים וישתחו לך לאמים', ⁸⁶ וכן 'וישתחו לו כל מלכים כל גוים יעבדוהו', ⁸⁷ שאפשר להבינם אך ורק לאור המציאות הפוליטית של ימי דוד ותחילת ימי שלמה. מקראות אלה על הכנעת עמים ומלכים יש להם הד בתיאור מלחמות דוד בספר שמואל, כגון 'ותהי מואב לדוד לעבדים נשאי מנחה'; ⁸⁸ 'ותהי ארם לדוד לעבדים נשאי מנחה'; ⁸⁹ 'ויהי כל אדום עבדים לדוד'; ⁹⁰ 'ויראו כל המלכים ... וישלימו את ישראל ויעבדו'. ⁹¹

81 כגון נאמן, 'שיחור מצרים' (לעיל, הערה 3), עמ' 208.

82 בראשית טו יח.

83 שמות כג לא.

84 תהלים עב ח; פ יא; פט כו.

85 ישעיהו כז יב; מיכה ז יב; זכריה ט י.

86 בראשית כז כט.

91 שמואל ב, י יט. וראה מאמרי (לעיל, הערה 78), עמ' 91-93.

87 תהלים עב יא.
88 שמואל ב, ח ב.
89 שם, ח ו.
90 שם, ח יד.

מעמד עבר-הירדן לפי משנה תורה

הגבולות האימפריאליים' הללו אומצו על-ידי בעל ספר דברים כגבולות הארץ המובטחת. בניגוד לתורת כוהנים, רואה בעל ספר דברים את עבר-הירדן המזרחי כחלק בלתי-נפרד מארץ כנען. נמנה את העדויות לכך:

א. בתארו את הארץ המובטחת שהראה האל למשה לפני מותו,⁹² מונה דברים לד את הגלעד עד דן, את כל נפתלי, את ארץ אפרים ומנשה, את כל ארץ יהודה, את הנגב ואת הכיכר ואת בקעת-יריחו;⁹³ ונאמר שם, כי זאת הארץ אשר נשבעתי לאברהם ליצחק וליעקב לאמר לזרעך אתננה.⁹⁴ בניגוד למקורות הקדומים שבהם דנו לעיל, כוללת אפוא הארץ המובטחת את עבר-הירדן המזרחי (הגלעד).

ב. על-פי דברים א-ג, תחילתו של הכיבוש אינה חציית הירדן על-ידי יהושע, כי אם חציית נחל-ארנון על-ידי משה, ככתוב: 'קומו סעו ועברו את נחל ארנון ראה נתתי בידך את סיחון מלך חשבון האמרי ואת ארצו החל רש והתגר בו מלחמה. היום הזה אחל תת פחדך ויראתך על פני העמים תחת כל השמים אשר ישמעון שמעך ורגזו וחלו מפניך'.⁹⁵ פסוקים אלה מזכירים את יהושע ב ט-יא; ד כד; ה א,⁹⁶ שם נופלת על העמים אימה ופחד מפני הגבורות שעשה האל לישראל בעת חצייתם את הירדן.⁹⁷ התפיסה שלפיה מתחיל כיבוש עם הנצחון על סיחון מלך האמורי, מופיעה גם בדברים ב לא: 'ראה החלתי תת לפניך את סיחון ואת ארצו החל רש לרשת את ארצו'.⁹⁸ מפסוקים אלה מתברר, שירושת הארץ החלה למעשה בקרב עם סיחון.⁹⁹ בניגוד לכמדבר כא-כה, שם נאמר שבני ישראל נקלעו לקרב שלא מרצונם, מכיון שסיחון לא התיר להם לעבור דרך ארצו, הרי על-פי ספר דברים, לא היתה בקשת המעבר אלא אמתלה, שכל מטרתה היתה להביא למלחמה. בני ישראל ידעו, שסיחון לא יתן להם לעבור דרך ארצו, 'כי הקשה ה' את רוחו'.¹⁰⁰ במלחמה זו עתידים היו בני ישראל לנחול נצחון, שבעקבותיו יתפסו את ארצו של סיחון.¹⁰¹

ג. הואיל ובעיני בעל ספר דברים עבר-הירדן הוא חלק בלתי-נפרד מן הארץ המובטחת, הרי יש להחיל על כיבושו של עבר-הירדן את חוקי החרם החלים על עמי כנען;¹⁰² יש להחריס את כל

92 ראיית הארץ כאן יש לה משמעות משפטית — קבלת קניין וחוקה, והוא הדין בראיית הארץ וההתהלכות בה אצל אברהם בבראשית יג יד-יז. וראה לעניין זה: D. Daube, *Studies in Biblical Law*, Oxford 1949, pp. 24 ff.

93 פסוקים א-ד.

94 פסוק ד.

95 דברים ב כד-כה.

96 על היחס של כתובים אלה לדברים ב כד-כה ראה: F. Langlamet, 'Gulgal et les Récites de la Traversée du Jourdain', *Cahiers de la Revue Biblique*, 11 (1969), pp. 72 ff.

97 לניתוח התופעה והשוואה לשמות טו טז ראה: W.L. Moran, 'The end of the Unholy War and the Anti-exodus' *Biblica*, 44 (1963), pp. 333-345

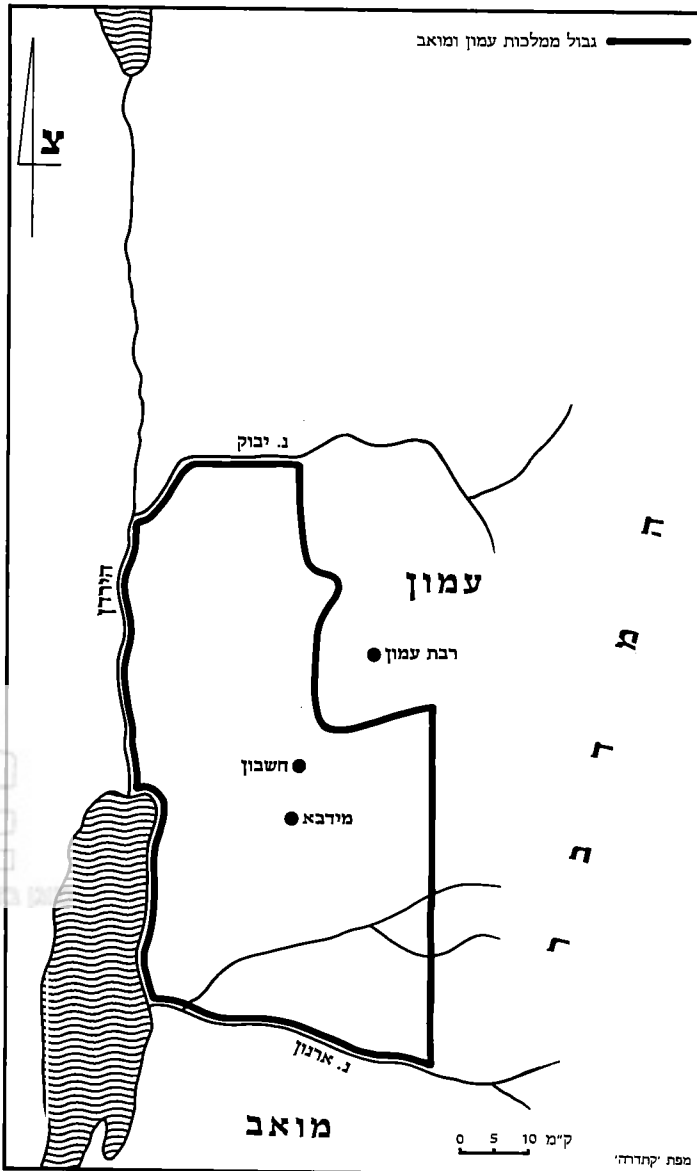
98 השווה: דברים א כא.

99 הדמיון בפתיחת הכתוב בדברים ב כה — 'היום הזה אחל' — לפתיחת הכתוב ביהושע ג ז בקשר למעבר הירדן — 'היום הזה אחל גדלך' — הניע את חז"ל להניח, שכיבוש עבר-הירדן המזרחי לווה בנסים ובנפלאות, כמו כיבוש עבר-הירדן המערבי על-ידי יהושע: 'עמדה לו חמה למשה כמו ליהושע' (תענית כ ע"א; עבודה זרה כה ע"א). והשווה תרגום יונתן לדברים ב כה: 'דישמעון... הי קמן שימשא וסיהרא' וגו'.

100 דברים ב ל.

101 לפירוש הקטע ראה פירושי לדברים א-יא (בהכנה).

102 דברים כ טו ואילך.

תושבי ארץ סיחון ועוג, גברים נשים וטף,¹⁰³ ומותר לקחת רק את הבהמות והשלל.¹⁰⁴ בתיאור המקביל של קרב זה, בבמדבר כא,¹⁰⁵ לא נאמר דבר על חרם באזור הנכבש בעבר־הירדן.¹⁰⁶ ד. לא זו בלבד שעבר־הירדן נתפס כדברים א-ג כחלק בלתי־נפרד מן הארץ המובטחת, בניגוד למסורות של ספר במדבר, אלא ששטחו שבספר דברים הוא נרחב הרבה יותר מזה שבספר במדבר.

103 דברים ב לד-לה; ג ו-ז.

104 החרם על תושבי ארץ כנען לא כלל שלל ובהמה. ראה: יהושע ח ב, כז; יא יד.

105 פסוק כא ואילך.

106 אשר לנסיגות מלאכותיים בפרשנות ימי־הביניים ללמוד מחרם ארץ סיחון ועוג על החרם בארץ כנען, ראה מאמרי, 'ירושת הארץ' — זכות וחובה: תפיסת ההבטחה במקורות מימי בית ראשון וימי בית שני, ציון, מט (תשמ"ד), עמ' 131-132.

במדבר כא משתרעת ארצו הכבושה של סיחון 'מארנן עד יבק',¹⁰⁷ בעוד שבדברים¹⁰⁸ היא משתרעת בצפון הרבה מעבר ליבוק; היא כוללת את הגלעד שמצפון ליבוק ואת הערבה עד לכנרת.¹⁰⁹ הרחבה דומה מופיעה ביחס לחוות יאיר. לפי במדבר לב מא, שייכות החוות שנכבשו על-ידי יאיר בן מנשה לגלעד,¹¹⁰ דבר המתאשר בשופטים י ד: 'חות יאיר... אשר בארץ הגלעד'. לעומת זאת, בדברים ג נזכרות חוות אלה כמצויות בבשן, כלומר מצפון לגלעד. יתר-על-כן, ממיקומן של חוות יאיר בחבל ארגב שבבשן...¹¹¹ נובע זיהוי משונה של חוות עם הערים הגדולות שבחבל ארגב: 'ערים בצרות חומה גבהה דלתים ובריח'.¹¹² ברשימת המחוזות של שלמה¹¹³ נעשית אמנם הבחנה ברורה בין חוות יאיר בגלעד לבין חבל ארגב על שישים עריו הבצורות 'חומה ובריח נחשת': א. 'לו חות יאיר בן מנשה אשר בגלעד'; ב. 'לו חבל ארגב אשר בבשן ששים ערים גדולות חומה ובריח נחשת'. לעומת זאת, בעל ספר דברים הרחיב את המשמעות של חוות יאיר על-ידי כך שקשרן לאזור הבשן. בעקבותיו הלך ההיסטוריוגרף הדברטונמיסטי¹¹⁴ וזיהה במפורש את חוות יאיר עם ששים העיר שבבשן: 'וכל חות יאיר אשר בבשן ששים עיר'.¹¹⁵ אמנם סימנים המעידים על התפשטות מנשה לכיוון חבל הבשן¹¹⁶ מצויים כבר במדבר לב מב, שם כובש נבח את קנת (בדרום הבשן);¹¹⁷ אך מצב זה עדיין רחוק מן המתואר בדברים ג י, שם כלולות בתחומי הארץ ערים גדולות וחבלים רחבי-ידיים, כגון עשתרות, אדרעי, סלכה, ארגב ו'ששים הערים' של ממלכת עוג מלך הבשן, שאינם נזכרים כלל במדבר לב. הבשן נכלל בגבולות הארץ המובטחת על-פי במדבר לד, אך אין זה מונע את בעל ספר דברים מלהעמידו במישור אחד עם שטחו של סיחון, שהיה מחוץ לגבולותיה הנורמאטיביים של ארץ כנען.¹¹⁸

ה. עמדתו המיוחדת של ספר דברים לגבי עבר-הירדן מתבטאת גם בתיאור דרך מסירתו של עבר-הירדן לידי שבטי גד וראובן.¹¹⁹ לפי במדבר לב טז ואילך, ניתן השטח לשבטי עבר-הירדן, בתנאי שיעברו את הירדן וילחמו יחד עם אחיהם לפני ה'. לפי דברים ג טז ואילך, ניתן להם השטח ללא כל תנאי, מכיוון שלפי השקפת המחבר, שטח זה הוא חלק מנחלת ישראל הכללית. משה אומר להם: 'ה' אלהיכם נתן לכם את הארץ הזאת לרשתה חלוצים תעברו לפני אחיכם בני ישראל כל בני חיל... עד אשר יניח ה' לאחיכם ככם וירשו גם הם את הארץ אשר ה' אלהיכם נתן לכם בעבר הירדן'.¹²⁰ לפי המקור שבספר במדבר, נקנו זכויותיהם של שבטי עבר-הירדן על אדמתם על-ידי השתתפותם במלחמה שבעבר-הירדן המערבי, שהיא-היא הנחלה האמיתית; לעומת זאת, לפי ספר דברים הם זכו באדמה זו כחלק מאחוזותיהם השבטיות הניתנות להם במסגרת חלוקת הארץ

107 פסוק כד. 111 דברים ג יד.

108 ראה גם יהושע יב ב-ה; יג ט ואילך.

109 דברים ג טז-יז.

110 ראה פסוק מ.

111 על חוות יאיר במקורות השונים ראה: ז' קלאי, נחלות שבטי ישראל, ירושלים תשכ"ז, עמ' 209 ואילך.

112 שם, ג ה. 116 'ממלכת עוג מלך הבשן' במדבר לב לג היא תוספת בעקבות המובלעת במדבר לא לג-לה. וראה פירושים.

117 ראה: ב' עודד, 'קנת', אנציקלופדיה מקראית, ז, טורים 203-204. התפשטות זו לעבר הבשן עשויה לשקף פלישה יהודאית, כפי שאנו למדים מדברי הימים א, ב כא ואילך. שם מסופר על קשר-חיתון בין חצרן היהודאי למכיר

אבי גלעד.

118 ראה קלאי, לעיל, הערה 24.

119 'חצי שבת מנשה בן יוסף' במדבר לב לג היא תוספת. ראה ש"א ליונשטם במאמרו (הנזכר לעיל בהערה 27), עמ' 14 ואילך.

120 דברים ג יח-כ.

המובטחת. הואיל והם הגיעו כבר אל המנוחה והנחלה,¹²¹ התבקשו שבטים אלה לעזור גם לאחיהם, שעדיין נלחמים להשיגה: 'וירשו גם הם את הארץ אשר ה' אלהיכם נתן להם בעבר הירדן'.¹²²

מה שהיה בספר במדבר יישוב מחוץ לגבולות הארץ המובטחת, הופך אפוא בספר דברים לירושה לגיטימית, הכוללת שטחים נרחבים. והוא הדין גם בתיאור חלוקת הנחלות לשבטי עבר הירדן ביהושע יג על-ידי הסופר הדבטרונומיסטי.

מתי נתגבשה מסורת זו של החלת 'נחלת ה' על עבר-הירדן? נראה, שאפשר לקבוע את גיבושה הסופי בתקופת ההתפשטות הלאומית שבימי חזקיהו או יאשיהו (כוונתי להתהוות המסורת מבחינה ספרותית-אידיאולוגית, ולא לאירועים ההיסטוריים שמאחוריה). ההתפשטות באזור עבר-הירדן המזרחי החלה למעשה בתקופת דוד ושלמה, כפי שמעידה רשימת המחוזות של שלמה במלכים א, ד; אך האידיאולוג של תקופת חזקיהו ויאשיהו, הסופר הדבטרונומיסטי (או האסכולה הדבטרונומיסטית), הוא שגיבש את התפיסה של היקף הארץ המובטחת. עד לתקופה זו דבקו המקורות בתפיסה הקדומה, שלפיה עבר-הירדן אינו חלק מן הארץ המובטחת, ורק בימי חזקיהו ויאשיהו, שהיו תקופת גיאות לאומית,¹²³ גובשה תפיסה חדשה לגבי הארץ המובטחת. אידיאולוגיה שכזו לא יכלה להיווצר בזמן ההתפשטות הגדולה — בימי דוד ושלמה, או בימי ירבעם השני; באותם ימים לא היה הסופר עשוי שלא להבחין בין חוות יאיר שבגלעד ובין שישים הערים הבצורות שבכשן. רק סופר מאוחר, שכתב בתקופה שבה הבשן ואפילו הגלעד שוב לא היו בידיים ישראליות, עשוי היה לטעות בכגון דא.

לאיזה שלב של האסכולה הדבטרונומיסטית אפשר לייחס את האידיאולוגיה הזו? ביססנו את עדותנו בעיקר על דברים ב-ג ודברים לד, פרקים שהם כנראה חלק מעריכה מאוחרת יותר של הספר, ואפשר אף שהם שייכים לשכבת העריכה של הדבטרונומיסט, שערך את ההיסטוריוגרפיה של נביאים ראשונים.¹²⁴ עם זאת, ההתייחסות לגבולות ה'אימפריאליים', הכוללים את עבר-הירדן המזרחי במסגרת הארץ המובטחת, מצויה בדברים יא,¹²⁵ הנחשב לחלק מקורי של ספר דברים. כאן אנו מוצאים: 'מן המדבר והלבנון מן הנהר נהר פרת ועד הים האחרון יהיה גבלכם'. על-כל-פנים, אידיאולוגיה זאת מעוגנת באסכולה הדבטרונומיסטית, ויש לראותה כביטוי למודעות הלאומית המאפיינת אסכולה זו.

121 דברים ג כ.

122 שם, פסוק כ.

123 ראה מאמרי, 'התעוררות התודעה הלאומית בישראל במאה השביעית לפנה"ס', עז לדוד, ספר היובל לד' בן גוריון, ירושלים תשל"ד, עמ' 396-420.

124 ראה M. Noth, *Überlieferungsgeschichtliche Studien*, Halle 1943, pp. 27-40.

125 פסוק כד.